

แนวทางการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุง โดยการมีส่วนร่วมของ
ประชาชนชุมชนบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา
GUIDELINES FOR CONSERVATION OF LOCAL WISDOM SHADOW
PUPPET THEATER (NANG TALUNG) BY PARTICIPATION OF BAN
PHRU COMMUNITY, HATYAI DISTRICT SONGKHLA PROVINCE



¹ยูวัลดา ชูรักษ์, ²สุมนथा วงศ์งาม, ³ฉัตรจงกล ตุลยนิษกะ, ⁴เขมินต์ธารากรณ์ บัวเพ็ชร,
⁵สุรัชฎา ศรีพิทักษ์ และ ⁶ยดา บุญเลิศ

¹Yuwanda Churak ²Sumontha Wongngam ³Chatjongkon Tunlayanisaka
⁴Khemintharakorn Buaphet ⁵Suratchada Sripitak and ⁶Yada Boonlert

¹มหาวิทยาลัยหาดใหญ่, ประเทศไทย

¹Hatyai University, Thailand.

¹faifun@hu.ac.th, ²chatjongkon@hu.ac.th, ³chatjongkon@hu.ac.th,
⁴jiraporn@hu.ac.th, ⁵suratchada@hu.ac.th, ⁶wilansiree@hu.ac.th

Received: November 2, 2024; **Revised:** November 25, 2024; **Accepted:** December 28, 2024

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาสภาพปัจจุบันในการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุงนครินทร์ ชาทอง 2) ศึกษาการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุงชุมชนบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา และ 3) ศึกษาแนวทางอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนัง

¹ อาจารย์, สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะศึกษาศาสตร์และศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยหาดใหญ่

² อาจารย์ ดร.สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะศึกษาศาสตร์และศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยหาดใหญ่

³ อาจารย์, สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะศึกษาศาสตร์และศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยหาดใหญ่

⁴ อาจารย์, สาขาวิชาจิตวิทยาการแนะแนวและให้คำปรึกษา คณะศึกษาศาสตร์และศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยหาดใหญ่

⁵ อาจารย์, สาขาวิชาการประถมศึกษา คณะศึกษาศาสตร์และศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยหาดใหญ่

⁶ อาจารย์, สาขาวิชาการประถมศึกษา คณะศึกษาศาสตร์และศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยหาดใหญ่

ตะลุงโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา พื้นที่ศึกษาได้แก่ ชุมชนบ้านพรุ ผู้ให้ข้อมูลหลัก คือ คณะหนังตะลุง ผู้แทนภาครัฐ ผู้นำชุมชน 40 คน ครู นักเรียน สมาชิกในชุมชน 251 คน เครื่องมือที่ใช้ ได้แก่ การสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่มและแบบสอบถาม ผลการวิจัยพบว่า ชุมชนบ้านพรุ จำเป็นต้องได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องรวมถึงการมีส่วนร่วมของชุมชน ทั้งด้านการส่งเสริมการแสดงหนังตะลุง การถ่ายทอดภูมิปัญญาการเล่นหนังตะลุงอย่างเป็นระบบร่วมกับโรงเรียนและชุมชน เป็นลำดับสำคัญ ส่วนแนวทางการอนุรักษ์ภูมิปัญญาหนังตะลุง ภาครัฐในพื้นที่ควรดูแลและกำหนดนโยบายให้ชัดเจนต่อเนื่อง โดยกำหนดแผนงานด้านการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมไว้ในแผนพัฒนา ให้มีการแสดงหนังตะลุงในงานรัฐพิธีต่างๆ

คำสำคัญ : หนังตะลุง การอนุรักษ์ ภูมิปัญญาท้องถิ่น

Abstract

The purposes of this research were to; 1) to study in the currently of local wisdom transmission of Nang Talung Nakarin Chathong; 2) to study the participation local wisdom conservation of Nang Talung in Ban Phru community, Hat Yai District, Songkhla Province, and 3) to study the approach local wisdom conservation' Nang Talung participation in Ban Phru community, Hat Yai District, Songkhla Province. The study area is Ban Phru community with the main informants were the shadow puppet group, government representatives, and community leaders on 40 participants. Teachers and students were 251 participants provided information to researcher. The investigation employed mixed methods approach by using questionnaires and interviews. The results shown Ban Phru community needed support from government, agencies, and community participation in order to promoting and transmission of shadow puppet show. The system of transmission of shadow puppet show were responsibility by school and communication were clear and continuous, while approach local wisdom conservation's Nang Talung were responsibility by local government. Beside work planning was setting to promote arts and cultural on development plan to show on shadow puppet show in government ceremony. Creating a network of parents to encourage interested youths to participate, set up a budget to gather knowledge to promote study and research to the

wisdom of Nang Talung' media production and teaching. Moreover, the performance of the shadow puppet troupe was modern gather development.

Keywords : Shadow play, Conservation, Local wisdom

บทนำ

หนังตะลุงเป็นศิลปะการแสดงพื้นเมืองที่เป็นเอกลักษณ์ของความเป็นคนใต้มายาวนาน ซึ่งถือเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นและเป็นสิ่งที่มีคุณค่าควรแก่การอนุรักษ์ หน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชนพยายามส่งเสริมสนับสนุนให้ชุมชนสืบสานเพื่อให้ลูกหลาน รุ่นต่อไป ได้เรียนรู้เกี่ยวกับ ศิลปวัฒนธรรมของชุมชนและภูมิปัญญาของชุมชน เพื่อให้ชุมชนคงความ มีกลิ่นอายของวิถีชีวิต ดั้งเดิมและมีการบูรณะสถานที่ รวมทั้งจัดกิจกรรมเพื่อสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีและภูมิปัญญาที่ดี งาม ซึ่งต้องอาศัยการมีส่วนร่วมในการให้ความรู้และถ่ายทอดประสบการณ์จากผู้มีความรู้ และ สมาชิกในชุมชนเพื่อส่งเสริมภาพลักษณ์ในการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นต่อไป การละเล่นหนังตะลุง เป็นการละเล่นพื้นเมืองแต่ละท้องถิ่นที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวอันเนื่องมาจากอิทธิพลของสภาพ ภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ และสังคม มีลักษณะแห่งความบริสุทธิ์ใจในการแสดงออกทั้งด้านท่วงทีและ อารมณ์ มีความสัมพันธ์กับความเป็นจริงของวิถีการดำรงชีวิตอย่างชาวบ้านที่เรียบง่าย แต่เต็มไปด้วยการรุกร้าของอารมณ์ ความรู้สึกประสมประสานไปกับภาพสะท้อนของการทำงานและการ ต่อสู้ในชีวิตจริง การละเล่นพื้นเมืองส่วนใหญ่เป็นสื่อบันเทิงผ่านการดูและการฟังควบคู่กันไป การละเล่นพื้นบ้านที่ปรากฏอยู่ในท้องถิ่นต่างๆ นอกจากจะมีคุณค่าทางด้านจิตใจแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงความคิด ความเชื่อ และวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นและทำหน้าที่เป็นสื่อพื้นบ้านให้กับท้องถิ่น อีกทั้งหนังตะลุงยังมีคุณสมบัติ “เป็นสิ่งที่สร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนชาวใต้ทั้งในด้านสังคม วัฒนธรรม ความคิด ความเชื่อ โลกทัศน์ รสนิยม และสุนทรียภาพมาช้านาน (เอียรชัย อิศรเดช, 2548)ปัจจุบันหนังตะลุงได้ขาดความสนใจไปมากเพราะมีสื่อประเภทอื่นเข้ามาทดแทน ผู้คนก็เลย มองข้ามหนังตะลุงไป (ไพโรจน์ ทองวัน, 2553)

ชุมชนบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เป็นหนึ่งในชุมชนที่มีภูมิปัญญาท้องถิ่นหนัง ตะลุง ซึ่งเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่น่าสนใจ อีกทั้งชุมชน บ้านพรุยังมีนายหนังตะลุงต้นแบบที่มีภูมิ ปัญญาด้านศิลปะการแสดงหนังตะลุงชั้นสูง มีการอนุรักษ์การแสดงหนังตะลุงตามขนบการแสดง อย่างถูกต้องและมีชื่อเสียงในการแสดง นั่นคือ หนังตะลุงนครินทร์ ขาทอง ศิลปินแห่งชาติ ในปี พ.ศ.2550 สาขาศิลปะการแสดง (การแสดงพื้นบ้าน-หนังตะลุง) ปัจจุบันมีศิลปินที่มีความรู้ ความสามารถด้านภูมิปัญญาพื้นบ้านหนังตะลุง ซึ่งเป็นลูกศิษย์ หลานศิษย์ของหนังอาจารย์

นครินทร์ ซาทอง กระจายอยู่ที่พื้นที่จังหวัดสงขลา แต่ยังคงขาดการศึกษาบูรณาการแบบองค์รวมในการรวบรวมประวัติและองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุงในพื้นที่ และยังคงขาดกระบวนการถ่ายทอดอย่างเป็นระบบ หากขาดการดำเนินการอนุรักษ์ภูมิปัญญาที่เก่าแก่และมีค่าของพื้นที่นี้แล้วต่อไปก็คงจะค่อยๆ เลือนหายไปตามกาลเวลาและอาจจะหมดไป หากไม่ได้รับการส่งเสริมการค้นคว้า หาความรู้เพิ่มเติม การอนุรักษ์ และการถ่ายทอดความรู้เหล่านี้ อาจทำให้องค์ความรู้ที่มีคุณค่าของพื้นที่ชุมชนบ้านพรุจะเหลือแค่ความทรงจำ ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าเสียดาย

ฉะนั้นคณะผู้วิจัย จึงสนใจที่จะศึกษาแนวทางการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุง โดยการมีส่วนร่วมของประชาชนชุมชนบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เพื่อจะได้เป็นข้อมูลในการเสนอแนวอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุง ซึ่งเป็นศิลปวัฒนธรรมที่มีคุณค่าให้สืบต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพปัจจุบันในการสืบทอดภูมิปัญญาของหนังตะลุงนครินทร์ ซาทอง
2. เพื่อศึกษาการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุงของชุมชนบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา
3. เพื่อเสนอแนวทางอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุงโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา

วิธีดำเนินการวิจัย

1. ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ผู้ให้ข้อมูลประกอบด้วย นายหนังและสมาชิกในคณะหนังตะลุง จำนวน 25 คน ผู้นำชุมชน จำนวน 10 คน ผู้แทนจากเทศบาลเมืองบ้านพรุ ครูนักเรียน จำนวน 5 คน รวมทั้งหมด 40 คน ใช้วิธีการคัดเลือกแบบเจาะจง ครูและนักเรียนและประชาชนทั่วไปที่มีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ศิลปะพื้นบ้าน หนังตะลุงในเขตพื้นที่เทศบาลเมืองบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา จำนวน 251 ตัวอย่าง

2. ขอบเขตด้านเนื้อหา

การวิจัยครั้งนี้มุ่งศึกษาแนวทางการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุง โดยการมีส่วนร่วมของประชาชนชุมชนบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เพื่อให้ประชาชนเกิดการมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชน มีส่วนช่วยสืบสานภูมิปัญญาซึ่งจะนำไปสู่การเรียนรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นควบคู่ไปกับการพัฒนาอาชีพในอนาคตต่อไป

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

3.1 แบบสอบถามการมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนึ่งตระกูล

3.2 แบบสัมภาษณ์สภาพปัจจุบันและแนวทางในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนึ่งตระกูล ในพื้นที่ชุมชนเทศบาลเมืองบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

4.1 การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ (Qualitative Analysis) การประชุมระดมความคิดเห็นและการสังเกตและคณะผู้วิจัยใช้การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) ได้แก่ 1) ด้านข้อมูล 2) ด้านผู้วิจัย และ 3) ด้วยวิธีการรวบรวมข้อมูลส่วนการวิเคราะห์ข้อมูล คณะผู้วิจัยจะนำผลการสัมภาษณ์และการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วมมาเรียบเรียง โดยใช้การวิเคราะห์เนื้อหาเชิงพรรณนา (descriptive analysis)

4.2 การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ ผู้วิจัยได้ทำการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยโปรแกรมคอมพิวเตอร์สำเร็จรูป ผลการวิเคราะห์ข้อมูลนำเสนอตามลำดับ โดยใช้สถิติการวิเคราะห์โดยการแจกแจงความถี่ (Frequency) ค่าร้อยละ (Percentage) การหาค่าเฉลี่ย (\bar{X}) ค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) (ธานินทร์ ศิลป์จารุ, 2546) เพื่อนำไปอธิบายข้อมูลในรูปแบบตารางต่อไป

ผลการวิจัย

ผลการวิจัยครั้งนี้ ศึกษาจากกลุ่มตัวอย่างและผู้ให้ข้อมูลหลัก ได้แก่ ประชาชนชาวบ้านผู้เชี่ยวชาญด้านข้อมูลเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น นายหนึ่ง ผู้นำท้องถิ่น ผู้นำชุมชน ผู้แทนจากภาครัฐ และประชาชน ดำเนินการเก็บข้อมูลโดยใช้แบบสอบถามปรนัยชนิดปลายปิดและปลายเปิด โดยสรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ดังนี้

1. ผลการศึกษาสภาพปัจจุบันในการสืบทอดภูมิปัญญาของหนึ่งตระกูลนครินทร์ ชาทอง

ผลการศึกษาพบว่า อาจารย์นครินทร์ ชาทอง ครูภูมิปัญญาไทย-ศิลป์แห่งชาติ เป็นชาวจังหวัดสงขลา จบการศึกษาระดับปริญญาโท จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ อำเภอเมืองจังหวัดสงขลา เกิดเมื่อวันที่ 15 กันยายน พ.ศ. 2488 บ้านเลขที่ 4 หมู่ 4 บ้านสะพานท่อม ตำบลคลองหอยโข่ง อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ปัจจุบันอยู่บ้านเลขที่ 66 หมู่ที่ 5 ตำบลบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา และได้เสียชีวิตเมื่อวันที่ 28 ธันวาคม 2563 อาจารย์นครินทร์ ชาทอง ได้รับการปลูกฝังให้รักหนึ่งตระกูลมาตั้งแต่เมื่ออายุได้ 8 ขวบ ขณะกำลังศึกษาอยู่ในชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 โดยมีคุณตา ชื่อ นายว่อน รัตนศรี เป็นผู้ให้การสนับสนุน โดยจะนำไปดูหนึ่งตระกูล ซึ่งเป็นหนังสือที่มีชื่อเสียงโด่งดังของภาคใต้ยุคนั้น คือ หนังสือ กั้น ทองหล่อ (ศิลป์แห่งชาติ

พุทธศักราช 2529) หนังสือเล่มนี้ หนังสือแสงโถ หนังสือเอี่ยม เลื้อยเมือง หนังสือประทีน บัวทอง หนังสือช่วงดึก หนังสืออิมเท่ง หนังสือแหม่ม แม่เตย หนังสือทิม อนุชาญ หนังสือคลิ่ง ย่านยาว หนังสือพร้อม อัศวิน หนังสือขมนี้ กระจาย หนังสือแคล้ว เสียงทอง หนังสือฉิ้น ธรรมโฆษณ์ (ศิลปินแห่งชาติ พุทธศักราช 2532) และหนังสืออื่นๆ อีกมากมาย ทำให้เกิดแรงบันดาลใจอยากเล่นหนังตะลุง

จากการสัมภาษณ์ อาจารย์นครินทร์ ชาทอง และลูกศิษย์ รวมทั้งชาวบ้านผู้สนใจ พบว่าหนังอาจารย์นครินทร์ ชาทอง ได้ยึดถือและอนุรักษ์ขนบนิยมการแสดงของจังหวัดสงขลาไว้อย่างเหนียวแน่น ไม่เปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย แต่มีการปรับปรุงและสอดแทรกเนื้อหาให้มีความทันสมัย อีกทั้งยังรักษาธรรมเนียมการแสดงหนังแบบสมัยโบราณไว้ โดยจะเล่นหนังแนว จักร ฤ วงศ์ๆ แต่ละเรื่องจะประกอบด้วยศิลปะการแสดงหนังตะลุง มีการสอดแทรกสาระแง่คิดที่ดีมีประโยชน์กับผู้ชมผ่านเพลงหนัง บางเรื่องจะเป็นเรื่องที่บุคคลอื่นแต่งให้แต่ในส่วนของเนื้อหาและการสอดแทรกสาระหรือข้อคิดต่างๆ ก็จะเป็นข้อคิดของหนังอาจารย์นครินทร์ ชาทอง เพราะแต่ละเรื่องที่ได้ทำการแสดงจะดัดแปลงพัฒนาปรับปรุงแก้ไขข้อบกพร่องให้ดีขึ้นเรื่อยๆ และปรับให้เข้ากับยุคสมัยและเหตุการณ์เฉพาะหน้าโดยใช้กลวิธีในการนำเสนอเพื่อให้ความบันเทิง สาระ แง่คิด คติปรัชญาดีๆ จะสอนให้คนมีคุณธรรม และบทตลกที่มุ่งเน้นในด้านการยกระดับผู้ชม ไม่ตลกคำหยาบอันจะนำมาซึ่งความเสื่อมเสียศีลธรรม และยังพบว่าในปัจจุบัน จะมีคณะนายหนังลูกศิษย์ของหนังอาจารย์นครินทร์ ชาทอง หลายคนได้ให้ความรู้ และมีการสอนเล่นหนังตะลุงตามสถานที่ต่าง ๆ เช่น โรงเรียนในชุมชนบ้านพรุ และบ้านของนายหนังเองที่รับช่วงการถ่ายทอดต่อมาจากหนังอาจารย์นครินทร์ ชาทอง ซึ่งมีปัญหาเรื่องสุขภาพ บางคนก็ได้เปิดเป็นชมรมหนังตะลุงและมี นายหนังตะลุง ศ. นครินทร์ ผลัดกันไปถ่ายทอดความรู้รวมถึงการไปเป็นวิทยากรบรรยายให้ความรู้กับนิสิตนักศึกษา เพราะการเล่นหนังตะลุงนั้นมีหลายทักษะ เช่น ทักษะการขีดหนังตะลุง ทักษะการขับกลอน การเรียนการสอนจึงต้องฝึกไปที่ละทักษะให้เกิดความชำนาญ จะทำให้ผู้เรียนไม่เกิดการสับสน ซึ่งลักษณะของการถ่ายทอดหลักๆ จะมีลักษณะการถ่ายทอดโดยการบอกเล่าบรรยายด้วยวาจา ถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์สั่งสมของตนให้แก่ผู้รับการถ่ายทอด และถ่ายทอดโดยวิธีการสาธิต ซึ่งจะทำให้เข้าใจวิธีการ ขั้นตอน และสามารถปฏิบัติได้ การสาธิตที่นิยมใช้ในการถ่ายทอดภูมิปัญญาคือการสาธิตวิธีการและการสาธิตประกอบการบรรยายอีกทั้งถ่ายทอดโดยการให้ปฏิบัติจริง ผู้รับการถ่ายทอดลงมือกระทำจริงในสถานการณ์ที่เป็นอยู่จริงโดยผู้ถ่ายทอดเป็นผู้คอยให้คำแนะนำ เพื่อให้กระบวนการปฏิบัติถูกต้องตามขั้นตอน และได้ผลงานตามที่ต้องการด้วยวิธีการนี้ผู้สนใจจะได้เรียนรู้และสั่งสมประสบการณ์ไปที่ละเล็กละน้อย จนสามารถปฏิบัติได้ด้วยตนเอง

และยังพบว่า การถ่ายทอดภูมิปัญญาหนึ่งตระกูลให้ผู้ได้รับการถ่ายทอดประสบความสำเร็จนั้นจะต้องมีองค์ประกอบหลายประการด้วยกัน กล่าวคือ การที่เด็ก ๆ จะมาเล่นหนึ่งตระกูลได้นั้นจะต้องสร้างความสนใจตั้งแต่เด็ก ๆ ให้เข้ามาคลุกคลี ปลูกฝังจนเกิดความสนใจและเกิดความอยากจะเรียนรู้ และประเด็นสำคัญคือผู้ปกครองจะต้องให้การสนับสนุน เพราะภูมิปัญญาหนึ่งตระกูลไม่สามารถกำหนดตายตัวได้ว่าผู้ที่สนใจจะต้องศึกษาเรียนรู้โดยใช้เวลานานเท่าไรจึงจะสามารถเล่นหนึ่งตระกูลได้ แต่จะขึ้นอยู่กับความสนใจ ใฝ่รู้เฉพาะตัวของผู้สนใจในหนึ่งตระกูลนั้น ๆ เพราะจากการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพโดยภาพรวม พบว่า ในอดีตนายหนึ่งตระกูลมีการกำหนดความรู้มาจากองค์ความรู้ที่สืบทอดมาจากอาจารย์นายหนึ่ง มีความรักและสนใจเห็นคุณค่าในศิลปะหนึ่งตระกูล ซึ่งนอกเหนือจากที่ได้รับความรู้จากการถ่ายทอดแล้วจะต้องสร้างและแสวงหาความรู้ด้วยตนเองจากการสังเกต จดจำ นำมาฝึกฝน ทดลอง ติดตามดูหนึ่งตระกูลและฝากตัวเป็นศิษย์กับอาจารย์โดยอาศัยครูพักลักจำและเริ่มตระเวนแสดงหนังเพื่อหาประสบการณ์ แต่ในลักษณะที่กล่าวมาทั้งหมดในข้างต้นได้มีนายหนึ่งให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่าในลักษณะการสืบทอดยังไม่เป็นแนวทางที่ชัดเจนเยาวชนหรือคนที่สนใจมีน้อยเนื่องจากขาดความต่อเนื่องจนในปัจจุบันผู้ที่สนใจบางส่วนก็แยกย้ายกันไปอยู่ตามที่ต่าง ๆ ที่ยังพอมีการถ่ายทอดอยู่บ้างก็จะเป็นในลักษณะของการไปให้ความรู้ในโรงเรียน กับการบรรยาย โดยลูกศิษย์ของหนังอาจารย์นครินทร์ ชาทอง และยังมีข้อมูลเพิ่มเติมอีกว่า นายหนึ่งตระกูลบางคนในตำบลบ้านพรุนอกจากรับเล่นหนังแล้วยังมีการแกะรูปหนึ่งตระกูลจำหน่ายควบคู่ไปด้วย แต่ไม่ได้เป็นลักษณะของที่ระลึกแต่เป็นลักษณะของรูปหนังที่ใช้แสดงจริง โดยจะแกะสลักตามความต้องการของผู้ที่ต้องการสั่งรูปหนังในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งสามารถที่จะยึดเป็นอาชีพได้

จากผลการศึกษาที่ปรากฏ แสดงให้เห็นว่า สภาพปัจจุบันในการสืบทอดภูมิปัญญาของหนังนครินทร์ ชาทอง ยังมีการถ่ายทอดให้ความรู้เกี่ยวกับหนังตระกูล โดยคณะนายหนัง ศ.นครินทร์ ผ่านโรงเรียน และชมรม ในพื้นที่ชุมชนบ้านพรุ รวมถึงการบรรยายให้ความรู้แก่นิสิตนักศึกษาในจังหวัดสงขลา โดยเปิดสอนให้นักเรียนและผู้สนใจทั่วไปเข้ามาเรียนรู้โดยจะมีคณะนายหนัง ศ.นครินทร์ ผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันให้ความรู้ แต่อาจจะขาดความต่อเนื่องและไม่เป็นกิจลักษณะเนื่องจากข้อมูลที่ปรากฏคือผู้ที่สนใจในหนังตระกูลจริงๆ ผนวกกับผู้ปกครองที่ให้การสนับสนุนมีน้อยก็ทำให้การสืบทอดภูมิปัญญาหนึ่งตระกูลในชุมชนบ้านพรุทั้งช่วงไปบ้าง ที่ยังพอทำได้ก็จะเป็นในลักษณะของการบรรยายให้ความรู้ในเบื้องต้นเท่านั้น

2. การมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนึ่งตระกูลของชุมชนบ้านพรุ อำเภอกหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา

จากการศึกษาพบข้อมูลจากแบบสอบถามการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนึ่งตระกูลของชุมชนบ้านพรุ อำเภอกหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา โดยผู้ตอบแบบสอบถามคือกลุ่มนายหนัง ผู้นำชุมชน สมาชิกในชุมชน ดังแสดงตารางที่ 1-3 ดังนี้

ตารางที่ 1 ค่าเฉลี่ยการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนึ่งตระกูลของชุมชนบ้านพรุ อำเภอกหาดใหญ่ จังหวัดสงขลาภาพรวมและรายด้าน เป็นข้อมูล

ด้าน	\bar{X}	S.D.	ระดับ
การมีส่วนร่วมในการวางแผนและประชุม	3.30	.84	ปานกลาง
การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ	3.41	.85	ปานกลาง
การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล	3.03	.92	ปานกลาง
การมีส่วนร่วมในการดูแลรักษา	3.48	.81	มาก
ภาพรวม	3.31	.89	ปานกลาง

จากตารางที่ 1 การมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนึ่งตระกูลของชุมชนบ้านพรุ อำเภอกหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง มีค่าเฉลี่ยเท่ากับ 3.31 เมื่อพิจารณารายด้าน พบว่า ทุกด้านมีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับปานกลาง โดยด้านการมีส่วนร่วมในการดูแลรักษามีค่าเฉลี่ยมากที่สุด เท่ากับ 3.48 รองลงมาเป็นด้านการมีส่วนร่วมในการปฏิบัติมีค่าเฉลี่ยเท่ากับ 3.41 ด้านการมีส่วนร่วมในการวางแผนและประชุมมีค่าเฉลี่ยเท่ากับ 3.10 และด้านการมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผลมีค่าเฉลี่ยน้อยที่สุด เท่ากับ 3.03 ตามลำดับ

ตารางที่ 2 ผลการเปรียบเทียบการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนึ่งตระกูลของชุมชนบ้านพรุ อำเภอกหาดใหญ่ จังหวัดสงขลาในภาพรวมและรายด้านจำแนกตามเพศ

ด้าน	ชาย		หญิง		t
	\bar{X}	S.D.	\bar{X}	S.D.	
การมีส่วนร่วมในการวางแผนและประชุม	3.17	.81	3.14	.99	.150
การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ	3.15	.65	3.05	1.01	.317
การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล	2.78	.86	2.86	1.11	.232
การมีส่วนร่วมในการดูแลรักษา	3.51	.68	3.24	1.01	.931
ภาพรวม	3.11	.43	3.10	.63	.374

จากตารางที่ 2 เมื่อเปรียบเทียบการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนึ่งตระกูลของชุมชนบ้านพรุ อำเภอกหาดใหญ่ จังหวัดสงขลาภาพรวมและรายด้านจำแนกตามเพศ พบว่า เพศ

หญิงและเพศชายมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุงในชุมชนบ้านพรุ ในภาพรวม และรายด้านไม่แตกต่างกัน

ตารางที่ 3 ผลการเปรียบเทียบการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุงของชุมชนบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลาในภาพรวมและรายด้าน จำแนกตามสถานภาพของผู้ให้ข้อมูล

ด้าน	ความแปรปรวน	SS	df	MS	F	Sig.
การมีส่วนร่วมในการวางแผนและประชุม	ระหว่างกลุ่ม	17.907	3	5.969	13.518	.000***
	ภายในกลุ่ม	109.616	248	0.442		
	รวม	127.523	251			
การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ	ระหว่างกลุ่ม	2.928	3	0.976	1.992	.116
	ภายในกลุ่ม	121.52	248	0.49		
	รวม	124.448	251			
การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล	ระหว่างกลุ่ม	27.435	3	9.145	25.987	.000***
	ภายในกลุ่ม	87.296	248	0.352		
	รวม	114.731	251			
การมีส่วนร่วมในการดูแลรักษา	ระหว่างกลุ่ม	0.288	3	0.096	0.202	.895
	ภายในกลุ่ม	117.8	248	0.475		
	รวม	118.088	251			
รวม	ระหว่างกลุ่ม	5.124	3	1.708	5.142	.002**
	ภายในกลุ่ม	82.336	248	0.332		
	รวม	87.46	251			

จากตารางที่ 3 เมื่อเปรียบเทียบการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุงของชุมชนบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ภาพรวมและรายด้านจำแนกตามสถานภาพของผู้ให้ข้อมูล พบว่า ผู้ที่มีสถานภาพต่างกันการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุง ภาพรวมแตกต่างกันที่ระดับนัยสำคัญ .01 เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า ผู้ที่มีสถานภาพต่างกันการมีส่วนร่วมในการวางแผนและประชุม และการมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผลแตกต่างกันที่ระดับนัยสำคัญ .001 ส่วนด้านอื่นไม่แตกต่างกัน

3. แนวทางอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุงโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา

ผลจากการศึกษา พบว่า หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น เทศบาล วัฒนธรรมจังหวัด ควรกำหนดนโยบายในการอนุรักษ์ สืบสานภูมิปัญญาหนังตะลุงให้ชัดเจนต่อเนื่อง เช่น ควรมีการส่งเสริมโดยให้ภาครัฐมีการกำหนดแผนงานด้านการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมไว้ในแผนพัฒนาโดยการ

บรรจุกการแสดงหนังตะลุงแสดงในงานรัฐพิธีต่างๆ การเปิดโอกาสให้ประชาสัมพันธ์เสียงตามสาย เกี่ยวกับหนังตะลุง สร้างความเข้มแข็งให้กับสมาพันธ์หนังตะลุงจังหวัดสงขลา ควรให้เครือข่ายของพ่อแม่ ผู้ปกครองให้เยาวชนเข้ามามีส่วนร่วมจัดตั้งชมรมหนังตะลุง โดยการจัดตั้งงบประมาณ สนับสนุนการรวบรวมองค์ความรู้เพื่อเป็นการส่งเสริมและสนับสนุน ให้มีการศึกษาค้นคว้า วิจัยเกี่ยวกับภูมิปัญญาหนังตะลุง การผลิตสื่อการสอน การประชาสัมพันธ์ต่างๆ รวมถึงการเปิดเป็นหลักสูตรท้องถิ่นให้กับนักเรียน หรือตั้งชมรมหนังตะลุงโดยการฝึกสอน เพราะการเล่นหนังตะลุงมีหลายทักษะ เช่น ทักษะการเชิดหนังตะลุง ทักษะการขับกลอน จึงเสนอควรให้มีการเรียนการสอนไปที่ละทักษะให้เกิดความชำนาญ จะทำให้ผู้เรียนไม่เกิดการสับสน

อภิปรายผล

การอภิปรายผลการวิจัย เรื่อง แนวทางการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุง โดยการมีส่วนร่วมของประชาชนชุมชนบ้านพรุ อำเภอกาบังใหญ่ จังหวัดสงขลา ครั้งนี้ ผู้วิจัยขอกกล่าวถึงประเด็นสำคัญๆ

1. ภายใต้อิทธิพลที่เปลี่ยนแปลงไปในสถานการณ์ปัจจุบัน หนังตะลุงในชุมชนบ้านพรุจะมีลูกศิษย์ของหนังอาจารย์นครินทร์ ขาทอง เป็นจำนวนมาก ซึ่งมีความรู้ ความสามารถด้านภูมิปัญญาพื้นบ้านหนังตะลุง เป็นอย่างดี และนอกเหนือจากการ เล่นหนังตะลุงแล้วบางคนยังสามารถในการแกะรูปหนังตะลุงได้ และมีอุปกรณ์ที่ใช้ในการแสดงหนังพร้อม มีเจตนาารมณ์ที่แน่วแน่ในความต้องการเล่นหนังตะลุงและถ่ายทอดความรู้ไปยังผู้ที่สนใจหนังตะลุงอย่างจริงจัง แต่ในปัจจุบันการสืบทอดภูมิปัญญาหนังตะลุงในในชุมชนบ้านพรุยังไม่เห็นเป็นระบบที่ชัดเจน จะมีให้เห็นอยู่บ้างในเรื่องของการถ่ายทอดไปสู่เยาวชนรุ่นใหม่ ในระบบโรงเรียนเยาวชนที่สนใจหนังตะลุงเพื่อนำไปสู่การถ่ายทอด และฝึกฝนการเล่นหนังในเชิงลึกต่อไป การบรรยายให้ความรู้บัณฑิตศึกษาในเรื่องมรดกภูมิปัญญาท้องถิ่น แต่สำหรับการฝึกหรือถ่ายทอดในเชิงลึกกับผู้สนใจอย่างจริงจัง และต่อเนื่องในปัจจุบันได้ทิ้งช่วงไปบ้างแล้ว อาจเป็นเพราะว่าเยาวชนที่มีพรสวรรค์และมีความสนใจในหนังตะลุงมีจำนวนน้อย และอาจเป็นเพราะในสังคมปัจจุบันมีสื่ออื่นๆ ที่ทันสมัยน่าสนใจเข้ามาแทนที่ อีกทั้งยังไม่ได้ได้รับการสนับสนุนอย่างจริงจังจากผู้ปกครอง ผนวกกับยังขาดการสนับสนุนจากภาครัฐ และองค์กรที่เกี่ยวข้องในพื้นที่อย่างจริงจัง และปัจจุบันเจ้าภาพรับหนังก็นิยมรับหนังรุ่นใหม่ที่มีชื่อเสียงอยู่ระดับแนวหน้าไปทำการแสดง ทำให้นายหนังที่มีอยู่ในชุมชนบ้านพรุขาดพื้นที่ในการทำการแสดง จึงหันไปยึดอาชีพอื่นควบคู่กันไป จึงทำให้การถ่ายทอดความรู้ภูมิปัญญาหนังตะลุงในชุมชนไม่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง

2. ในชุมชนบ้านพรมมีนายหนังบางคนยึดอาชีพแกะรูปหนังตะลุงเพื่อจำหน่ายให้กับนายหนังด้วยกัน ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าสนใจที่สามารถทำควบคู่ไปกับการแสดงหนังตะลุงได้เพราะนายหนังที่เล่นหนังไม่สามารถแกะรูปหนังได้ทุกคน จากข้อมูลที่ปรากฏนี้จะเห็นได้ว่า หนังตะลุงในปัจจุบันจะต้องมีการเรียนรู้ในการปรับตัว สร้างสรรค์ และพัฒนาความรู้ให้สอดคล้องกับวิถีการดำรงชีวิตในสังคมสมัยใหม่ โดยการสร้างเครือข่ายอย่างเป็นทางการ และไม่เป็นทางการ มีการสืบทอดความรู้ด้านการแสดงหนังตะลุงแก่เยาวชนที่สนใจ ผ่านเครือข่ายชุมชน สมาพันธ์หนังตะลุง มหาวิทยาลัย โรงเรียน และเครือข่ายผู้ประกอบการ มีการสร้างสร้างอาชีพอื่นควบคู่ไปกับการแสดงหนังตะลุง ซึ่งผลจากการศึกษานี้สอดคล้องกับ อรรถัย พรหมเทพ (2553) ได้ศึกษาการเรียนรู้ของผู้แสดงหนังตะลุงเพื่อการดำรงอยู่ของหนังตะลุงในสังคมทันสมัย ผลการวิจัยพบว่า เมื่อบริบทและสังคมเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ผู้แสดงหนังตะลุงมีการเรียนรู้ในการปรับตัว สร้างสรรค์ และพัฒนาความรู้ให้สอดคล้องกับบริบทและสังคมสมัยใหม่ โดยการสร้างเครือข่าย มีการสืบทอดความรู้ด้านการแสดงหนังตะลุงแก่เยาวชนรุ่นใหม่ผ่านระบบโรงเรียน สมาพันธ์หนังตะลุง โดยมีการรับรองผู้แสดงหนังตะลุงในฐานะผู้เชี่ยวชาญในการ แสดง มีการสร้างความมั่นคงในการประกอบอาชีพโดยการแสดง

หนังตะลุงควบคู่ไปกับการประกอบอาชีพอื่น มีการสร้างสรรค์และปรับเปลี่ยนความรู้ มีการเชื่อมโยงกับบริษัทธุรกิจผลิตแผ่นวีซีดีหนังตะลุง ท่ามกลาง ความทันสมัยมีทั้งผู้ที่ปรับตัวได้และประสบความสำเร็จ ส่วนผู้ที่ไม่สามารถปรับตัวได้ ก็มีโอกาสดำรงอยู่ได้ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง ดังนั้น การเรียนรู้เพื่อปรับเปลี่ยน สร้างสรรค์ และพัฒนาความรู้ให้มีความรู้ เป็นเพียงความรู้ที่หยุดนิ่ง ตายตัว แต่ปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับวิถีการดำรงชีวิตในสังคมทันสมัย ความรู้ นั้นก็จะเกิดคุณค่าต่อการดำรงชีวิตในทุกสภาวะการณ์

3. แนวทางการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุง โดยการมีส่วนร่วมของประชาชนชุมชนบ้านพรม อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา มีแนวทางในการอนุรักษ์โดยการถ่ายทอดภูมิปัญญาหนังตะลุงจากต้นแบบนายหนังรุ่นใหม่ที่สนใจ ซึ่งสอดคล้องกับแนวความคิดที่ว่าหนังตะลุงเป็นศิลปะการแสดงพื้นเมืองที่เป็นเอกลักษณ์และสะท้อนอัตลักษณ์ของความเป็นคนใต้มาช้านาน ซึ่งถือเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นของภาคใต้เป็นสิ่งที่มีความสำคัญควรแก่การอนุรักษ์ นอกจากนี้จะมีคุณค่าทางด้านจิตใจแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงความคิด ความเชื่อ และวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นและทำหน้าที่เป็นสื่อพื้นบ้านให้กับท้องถิ่นอีกด้วย สุทธิวงศ์ พงษ์ไพบูลย์ (2529)

จะเห็นได้ว่าแนวทางในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุง จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากทุกภาคส่วนทั้งภาครัฐ เอกชน และชุมชน จึงสะท้อนให้เห็นถึงการพึ่งพาตนเองในระดับหนึ่ง ซึ่งเป็นการบริหารจัดการอย่างหนึ่งของชุมชนที่สามารถจัดการหรือแก้ไขปัญหาเรื่องใด

เรื่องหนึ่งได้ด้วยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน ย่อมแสดงให้เห็นถึงศักยภาพหรือความเข้มแข็งของชุมชนในการจัดการที่ดีโดยชุมชน (เอกศักดิ์ เสงสุโขและวิสิทธิ์ มะณี, 2561) ไม่ว่าจะเป็นหน่วยงานของรัฐในการสนับสนุนให้มีเวทีในการแสดงในพื้นที่โดยผ่านงานรัฐพิธีต่างๆ หรือจัดงบประมาณสนับสนุนให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์หนังตะลุงในชุมชน ให้ชุมชนเห็นคุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุงที่ควรอนุรักษ์ไว้เป็นมรดกท้องถิ่น ในลักษณะของการรวมกลุ่มสร้างอาชีพเกี่ยวกับรูปหนังตะลุงในรูปแบบต่างๆ

ซึ่งผลจากการศึกษานี้สอดคล้องกับพัทยา สายหู (2534) กล่าวว่า การอนุรักษ์ หมายถึง การเก็บรักษาแต่การเก็บรักษาสิ่งใดผู้กระทำจะต้องเห็นคุณค่าสิ่งนั้นก่อน และการเห็นคุณค่าย่อมเกิดจากการเห็นประโยชน์ที่สิ่งนั้นจะมีให้ และตัวของนายหนังก็จะต้องมีการปรับปรุงพัฒนาการเล่นหนังให้มีความทันสมัยสอดคล้องกับบริบทในสังคมปัจจุบัน รวมไปถึงการมีส่วนร่วมของชุมชนในเรื่องของการประชาสัมพันธ์ให้ชุมชนรับทราบผ่านสื่อการประชาสัมพันธ์ต่างๆ ไข่มสมาพันธ์หนังตะลุงจังหวัดสงขลา การผลิตสื่อ การถ่ายทอดไปสู่เยาวชนรุ่นใหม่อย่างเป็นระบบ จึงจะสามารถนำไปสู่แนวทางในการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุงในชุมชนบ้านพรุที่เข้มแข็งให้คงอยู่ได้ตลอดไป

องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษา

หน่วยงานภาครัฐควรส่งเสริม สนับสนุน ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุงในด้านต่างๆ เช่น การจัดงานหรือกิจกรรมที่เปิดโอกาสให้หนังตะลุงได้เข้าร่วมการแสดงอย่างต่อเนื่อง กลุ่มแกนนำของชุมชน กลุ่มนายหนัง ควรจัดกิจกรรมการถ่ายทอดภูมิปัญญาหนังตะลุง เพื่อให้เกิดความต่อเนื่อง ยั่งยืน และสามารถป้องกัน การสูญสลายของหนังตะลุง ส่งเสริมให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ เช่น การแกะหนังตะลุง การจัดทำของที่ระลึกที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุง หรืออื่นๆ เพื่อเป็นการสร้างรายได้และอนุรักษ์ภูมิปัญญาของท้องถิ่นไปด้วย หน่วยงานภาครัฐควรกำหนดกลยุทธ์หรือแนวทางการสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่นหนังตะลุงเพื่อให้ประชาชนในพื้นที่มีความตระหนักและเห็นคุณค่าของหนังตะลุง

เอกสารอ้างอิง

- กาญจนา เกียรติมนิรัตน์ และสุภาพ ฉัตรารณณ์. (2548). *ภูมิปัญญาในการทอผ้าพื้นเมืองภาคเหนือ รูปแบบการเรียนรู้และการถ่ายทอดความรู้ของครูภูมิปัญญาไทย*. วารสารวิทยาศาสตร์เกษตรศาสตร์ สาขาสังคมศาสตร์. 26(2), 177-188.

- ปริศนา เพชรบุรณิน และอธิวัฒน์ รัตนวงศ์แสบ. (2560). แนวทางการอนุรักษ์และฟื้นฟูวิถีชีวิตวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่นและการใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพ ของชุมชนบ้านครัวเพื่อศึกษาสภาพวิถีชีวิต ภูมิปัญญาและการใช้ประโยชน์จากความหลากหลายของวิถีชีวิตของชุมชนบ้านครัว. วารสารวิชาการ สมาคมสถาบันอุดมศึกษาเอกชนแห่งประเทศไทย. 23(1), 64-72.
- พัทธยา สายหู. (2534). การพัฒนาวัฒนธรรมบนพื้นฐานภูมิปัญญาชาวบ้านและศักยภาพของชุมชน. ในการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ภูมิปัญญาพื้นบ้าน, หน้า 109-118. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- ธานินทร์ ศิลป์จารุ (2546). คู่มือการวิจัยและวิเคราะห์ข้อมูลโปรแกรม SPSS. โรงพิมพ์นิด้าการพิมพ์.
- ธีรยุทธ เสนิงวงศ์ ณ ออยุธยา (2555). วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาของผู้สูงอายุ. สาขาวิชาศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. สืบค้นเมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน 2561, จาก http://www.stou.ac.th/stoukc/elder/main1_12.html
- เอกศักดิ์ เฮงสุโขและวิสิทธิ์ มะณี (2561). รูปแบบการสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ด้านการดูแลสุขภาพและการใช้และการใช้ประโยชน์จากสมุนไพร. วารสาร “ศึกษาศาสตร์มจร” คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. 6(1). 278-293.
- อรทัย พรหมเทพ (2553). การเรียนรู้ของผู้แสดงหนังตะลุงเพื่อการดำรงอยู่ของหนังตะลุงในสังคมทันสมัย. วารสารวิทยบริการ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์. 25(2). 41-56.
- ศิริชัย กาญจนวาสี, ทวีวัฒน์ ปิตยานนท์ และดิเรก ศรีสุโข (2551). การเลือกใช้สถิติที่เหมาะสมสำหรับการวิจัย. (พิมพ์ครั้งที่7). โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. (2529). หนังตะลุง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มงคลการพิมพ์.
- Cohen, J.M., & Uphoff, N.T. (1977). Rural Development Participation : Concept and Measures for Project Design Implementation and Evaluation. Rural Development Committee (Cornell University), 2. 317.

